

Каримова З.К.

«Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан,

E-mail: vostok_karimova@mail.ru

ТҮРКІ ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІ ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ҚАШҒАРИЯДАҒЫ ПРОТЕКТОРАТЫ ЖӨНІНДЕ (XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ)

Аңдатпа. Мақалада XIX ғасырдың екінші жартысындағы Қашғарияда құрылған Йақұп бек мемлекетінің Осман империясы мен қарым-қатынастары шығыстүркістандық тарихшылар еңбектеріндегі мәліметтер негізінде зерттеледі. Зерттеу жұмысының басты мақсаты – Осман империясының Қашғария және оған көршілес аймақтармен (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан т.б.) байланыстары туралы маңызды да құнды деректерді қамтыған шығыстүркістандық тарихшылардың мәліметтеріне деректанулық, мәтіндік талдау жасау негізінде жан-жақты зерттеу болып табылады. Зерттеу түркі дерек көздерінің мәліметтерін мұрағат материалдары, сондай-ақ арнайы ғылыми әдебиеттер деректерімен салыстырмалы талдау жасау барысында қалыптасқан тұжырымдарға негізделген. Мақаланы дайындау барысында, сонымен қатар, келтірілген ақпараттардың толықтығы мен шындыққа жақындығын анықтау үшін деректанудың тарихи-салыстырмалы, аналитикалық талдау, жинақтау, қорыту әдістері басшылыққа алынып, мұрағат қорларында сақталған Осман және Ресей империясы биліктерінің іс жүргізу құжаттары жергілікті тарихшылардың мәліметтерімен салыстырылады. Екі мемлекеттің қарым-қатынастары Ұлы державалардың Орталық Азияға қатысты ұстанған «Үлкен ойын» саясатының контекстінде жүргізілгенін байқауға болады.

Қорыта айтқанда, осы кезде өмір сүріп, шығармашылықпен айналысқан жергілікті тарихшылардың шығармаларында Жетішар мемлекеті мен Осман сұлтандығы ортасындағы байланыстарға қатысты деректер жиі кездеседі. Бұл оқиғалар авторлар тарапынан зор ықыласпен баяндалады. Ғасырлар бойы бір-біріне үлкен сенім және үміт артқан діні бір, тілі бір түркі тілді халықтардың бірлігі тарихшылар еңбектерінде де өз көрінісін тапқан.

Түйін сөздер: дереккөз, түркі деректемелері, Орталық Азия, Осман империясы, Жетішар мемлекеті, қарым-қатынас, тарих.

Кіріспе

Шығыс Түркістан аймағындағы түрлі тарихи оқиғалар ежелден-ақ көптеген елдердің зерттеушілерін қызықтырып келген. Бүгінгі таңда Орталық Азияда, оның ажырамас бөлігі болған Шығыс Түркістанда қалыптасқан саяси-әлеуметтік ахуал өңірде өмір сүрген халықтардың тарихы, олардың өзара қарым-қатынастары, мәдениетімен байланысты мәселелерді терең зерттеуді талап етеді. Бұл халықтардың тарихын шынайы дереккөздер мен құжаттар негізінде зерттеу ұлтаралық қатынастарды жақсартуға мүмкіндік тудырады.

XIX ғасырдың екінші жартысында Орталық Азияда қалыптасқан саяси-экономикалық ахуал шығыстүркістандық тарихнама өкілдерінің араб жазуында жазылған тарихи еңбектерінде кең түрде сипатталған. Олардың көпшілігі әлемнің сирек қолжазба қорларында сақтаулы және кейбіреулері үстіртін зерттелген болса да («Рисала-йи Йа‘құб-бек», «Тарих-и Қашғар», «Тарих-и Хотан»), мүлдем зерттеу жұмыстары жүргізілмеген («Бадаулет-наме», «Джам‘ ат-тауарих», «Тарих-и Йа‘құб-бек» ж.б.) дереккөздер де бар.

Танымал деректанушы ғалым Т.И. Сұлтанов бұл жазба дереккөздерді араб-парсы, түркі тілдерінде жазылған шығыстық тарихи шығармалардың шығыстүркістандық тобына жатқызады [1].

Шығу тегі Шығыс Түркістандық авторлардың тарихи шығармалары негізінен XIX ғасырдың екінші жартысында аймақта болған тарихи оқиғаларға арналған. Алайда, дереккөздерде сонымен қатар, көршілес өңірлер – жалпы Орталық Азия, оның ішінде Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан тарихына қатысты құнды және тың мәліметтер де қамтылады.

Осындай тарихи дерек көздердің бірі – Молла Мұса Сайрамидің «Тарих-и амнийа» еңбегі. Шығармада негізінен XIX ғасырдың екінші жартысындағы Шығыс Түркістанның саяси-әлеуметтік тарихы баяндалған. Дереккөзде, сонымен қатар, Қазақстанның ортағасырлық қалаларының тарихы, Ресей патшалығының Қазақстан мен Орта Азияны басып алуы, Хиуа және Қоқан хандықтарының оңтүстік Қазақстандағы билігіне қатысты құнды мәліметтер де бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысы түркі дерек көздерінің мәліметтерін мұрағат материалдары, сондай-ақ арнайы ғылыми әдебиеттер деректерімен салыстырмалы талдау жасау барысында қалыптасқан тұжырымдарға негізделген. Мақаланы дайындау барысында, сонымен қатар, келтірілген ақпараттардың толықтығы мен шындыққа жақындығын анықтау үшін деректанудың тарихи-салыстырмалы, аналитикалық талдау, жинақтау, қорыту әдістері басшылыққа алынып, мұрағат қорларында сақталған Осман және Ресей империясы биліктерінің іс жүргізу құжаттары жергілікті тарихшылардың мәліметтерімен салыстырылады.

Талқылау

Ғылыми құндылығының жоғары болуына қарамастан «Тарих-и амнийа», «Рисала-йи Йа‘құб-бек», «Тарих-и Қашғар», «Тарих-и Хотан» дерек көздерінің мәліметтері осы күнге дейін толық деректанулық талдаудан өткізілмеді. Оның есесіне деректанушылар тарапынан берілген қысқаша түсініктемелер мен дерек көздің мәліметтерін жеке тақырыптарды зерттеу барысында пайдаланған зерттеушілер баршылық.

Зерттелетін тақырыпқа қатысты отандық және шетелдік зерттеушілердің бірқатар ғылыми еңбектері арналған. Орталық Азия аймағы және оның көршілерінің халықаралық қатынастарын Б.П. Гуревич, В.А. Моисеев, А.Л. Нарочницкийлер зерттеген.

Н.Б. Байкова, Н.А. Халфин, М. Басханов, В.Ф. Шахматовтардың еңбектерінде ағылшын-қашғар қарым-қатынастары аясындағы Осман империясы мен Йақұб-бек әкімшілігінің байланыстары зерттелсе, А.Д.Васильев, М. Saray, Тьерри Зеркони, Ю.Г. Баранова, Д. Исиев, Ким Ходонгтың зерттеулерінде Осман империясының Орталық Азия аймағындағы ықпалы мен саясаты жан-жақты талданады.

XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанда болған оқиғалар кең түрде сипатталған дереккөздердің бірі – Молла Мұса Сайрамидың «Тарих-и амнийа» қол жазбасы. «Тарих-и амнийада» Мұса Сайрами Жетішар билеушісі Йақұб-бектің Осман империясымен орнатқан қарым-қатынастарына аса мән береді және шығарманың екінші дастанындағы бір бөлім толығымен Жетішар мемлекетінің Осман империясымен байланыстарына арналған.

Мұса Сайрамидың айтуынша, 1867 жылы Йақұб-бек Аталық-ғазы Шығыс Түркістанның оңтүстігінде ішкі жағдайды ретке келтіргеннен кейін, өзі құрған жас мемлекеттің қауіпсіздігі мен әлеуметтік-экономикалық дамуы туралы ойланады. Ол көрші мемлекеттермен бірге, болашақта Қашғарияға қауіп төнген жағдайда, көмек қолын береді деп үміт артқан ірі мемлекеттермен жақын байланыс орнатудың жолдарын іздейді. «Тарих-и амнийада» баяндалуына қарағанда, Йақұб-бек кімнен көмек сұрауды білмей, дал болып отырған күндерінде ташкенттік Саййид Йақұб хан Төре Қашғарға келеді. Ол екі рет Ыстанбұл қалсы арқылы қажылыққа барып келген [2, 166 п.].

Йақұб-бек туралы ақпарат алғаш рет Ыстанбұлға 1866 жылдары жетіп, Ыстанбұлдағы Қоқан хандығының елшісі Саййид Йақұб хан Төре Йақұб-бектің ниетін жеткізіп, оған Османия орденін табыстауға өтініш білдірген кезден бастап, Осман билеушілеріне Йақұб-бектің есімі белгілі бола бастады. Алайда өтініш қабылданбай, аяқсыз қалды [3, 105 б.].

Дегенмен Саййид Йақұб хан Төре бас уәзірдің жеке қабылдауында болып, оған Шығыс Түркістандағы жағдайлар туралы, Йақұб-бектің тәуелсіз мұсылман мемлекетінің негізін салғандығы жайлы айтып берді. Әйгілі мұсылман отбасыларының шығу тегін зерттеуге қызығатын бас уәзір Мехмед Рушти-паша қуанғандығын жасырмай, осы тақырыпқа қатысты ақпараттарды өзіне толық айтып беруін өтінеді [4, 22 б.].

Кейбір мамандар Йақұб-бектің Саййид Йақұб хан Төренің жиені деп көрсетеді. Анығырақ айтқанда, Саййид Йақұб хан Төре Қоқан хандығының ірі ақсүйегі Нар Мұхаммед ханның ұлы екендігін, Аталық ғазидың үлкен әпкесінен туылғанын айтады [5, 162 б.]. Ол 1865 жылы Қоқан хандығының елшісі ретінде, патшалық Ресейдің Орта Азияны жаулап ауына қарсы көмек сұрап Ыстанбұлға барады. Иран арқылы Меккі-Мединені аралап, ол жерден Қашғарға келеді. Шетелдерге көп саяхаттаған Саййид Йақұб хан, Йақұб-бек әкімшілігінің сыртқы саясатындағы салмақты қайраткеріне айналады.

1869 жылы Ыстанбұлдағы бұрынғы Қоқан елшісі Саййид Йақұб хан, жол шығынына 60 мың пиастр ақша алып, құпия түрде Египет пен Үндістан арқылы Қоқан және Қашғарға келеді. Оған Осман мемлекеті, Қашғар және Қоқан хандығы арасында байланыс орнату міндеті жүктейді. Ыстамбұлдағы орыс елшісі Н. П. Игнатьев Саййид Йақұб ханға «өте қатты діндар және әдебиет саласында терең білімді» адам ретінде сипаттама береді.

«Тарих-и амнийя» дереккөзінің мәліметтеріне сүйенетін болсақ, Саййид Йақұб хан Төренің Қашғарға Осман империясының әсерімен, олардың арнайы тапсырмасымен келген болуы мүмкін, делінеді [2, 167а п.]. Демек, екі мемлекет арасында байланыстың орнауында алғашқы қадамды Осман империясы жасағандығын байқауға болады.

Қашғарға келген Саййид Йақұб хан Төре Йақұб-бекке Осман билігінің ниеті жайында мәлімдейді және Йақұб-бек Саййид Йақұб хан Төренің ықпалымен өз елшілерін Ыстанбұлға аттандырады. Елшілерді Саййид Йақұб хан Төре өзі басқарып барады. Миссияның мақсаты – «Йақұб-бекке «Орта Азияда Османлылармен достық қарым-қатынаста болатын қуатты мұсылман мемлекетін құруға көмек сұрау және үлкен көлемде қару сатып алу» өтінішін жеткізу болатын. Ол сонымен бірге сұлтан Абдулазизға Йақұб-бек басқарған Жетішар хандығының Осман империясының протекторатын қабылдауға дайын екендігі туралы жазылған хатты табыстайды. Сонымен қатар, ол әскери көмек сұрап, өз армиясын соғыс өнеріне үйрету, жаттығулар жүргізу және күшейту үшін әскери кеңесшілерді жіберуді өтінеді. Сұлтан өз уәзірлерімен кеңесіп, Йақұб-бектің өтініштерін қанағаттандыру шешімін қабылдайды. Бұл оқиға «Тарих-и амнийада» былайша сипатталады, «Саййид Йақұб ханның айтуымен және үгіттеуімен Йақұб-бек өз адамдарын Осман империясына жіберуді ұйғарады. Өте көп сыйлықтарды дайындап, Саййид Йақұб хан Төрені жолбасшы етіп бірнеше сенімді адамдарды серік етіп, Ұлы сұлтанның Жетішарды өз қорғауына алуын сұрап Ыстанбұлға аттандырады [6, 238 б.]. Елдің тарихындағы бұл маңызды оқиға Мқса Сайрамидың «Тарих-и хамиди» шығармасында да жан-жақты баяндалады. Ондағы фактілерге негізделсек, бұл оқиғалар 1868-1869 жылдар аралығында болған [7, 421б.].

Кейбір ғылыми еңбектерде: «1868-1869 жылдары аралығында Осман сұлтандығына елші етіп Шади Мырза жіберілді», - деген қате пікірлер айтылады [8, 79 б.]. Бірақ жергілікті қолжазбаларда және сол жылдары Шығыс Түркістанда саяхатшы, елші кейпінде келіп жүрген кейбір ағылшын тыңшыларының еңбектерінде дипломатиялық миссияның басшысы ретінде Саййид Йақұб ханның барғандығы айтылады. Шади Мырза болса, дәл осы уақытта, Жетішар-Ресей арақатынастарын жолға қою мақсатында Санкт-Петербургға кеткен еді. Осы мәліметті бүгінгі таңда ҚР ОММ-да сақтаулы құжаттар да дәлелдейді [9, 23-24 бб.].

Осман империясының сұлтаны Абдул Азиз хан бинни Абдул Мәжит хан Йақұб-бектен келген елшілерді жақсы көңіл-күймен қарсы алады. Себебі, осы кезде Абдул Әзиз хан, өзінің саяси майдандағы ең ірі қарсыласы Ресейге қарсы Қазаннан Қашғарға дейінгі аралықтағы барлық мұсылман мемлекеттерін біріктіруді мақсат еткен адам еді. [10, 118 б.]. Сол себептен, түрік сұлтаны үлкен қуанышпен Жетішарды өзіне тиісті жер деп мойындап, Йақұб-бекке «мыраһор басылық» (әмірлік – К.З.) лауазымын береді. «Тарих-и хамидида» үлкен патшалар дәрежесіне көтеріп, асыл тастармен безелген шахтық тәж, қылыш және мылтықтармен қатар шахтық жарлық беріп, Саййид Йақұб ханның Қашғарға қайтуына рұқсат береді. Йақұб-бек елшілерінің табыспен қайтқанына қатты қуанады, Жетішарды Осман сұлтандығына тиісті жер деп жариялап, хандықтың туларына османлы рәміздерін енгізеді және Абдул Азиз ханның есімі жазылған алтын, күміс теңгелерді және чақа пұлдарды (мыс теңге) құйдыра бастайды [7, 420 б.].

Бүгінгі таңда бұл алтын, күміс және мыс теңгелер Санкт-Петербург қаласында орналасқан Мемлекеттік Эрмитаждың қорында сақтаулы. Ол жерде сонымен қатар Жетішар мемлекетінде 1876–77 жылдары тағы бір Осман сұлтаны Мұрат ханның құрметіне соқтырылған теңгелер де бар [11, 12-21 бб.].

Мемлекет тарихында болған бұл ерекше оқиғалар XIX ғасырдың екінші жартысында Қашғарияда өмір сүрген басқа да тарихшылардың еңбектерінде сипатталады. Мысалы: қашғарлық автор Қажы Йусуф өзінің «Джам ат таварих» кітабында Абдул Азиз ханнан елшілер келгенін, Жетішар мемлекетін өз қорғауына алатындығын және болашақта жан-жақты көмек көрсететіні туралы жарлық жібергенін баяндайды. Йақұб-бек жағынан барған Саййид Йақұб хан басшылығындағы елшілер туралы мүлдем ахбарат айтылмайды [12, 170 б.]. Сол мазмұндағы мәліметтерді Йақұб бектің жақын әріптесі болған Молла Мырза да хабарлайды. Оның айтуынша, Абдул Азиз ханнан үш адамнан тұратын елшілер келеді. Молла Мырза елшілерді Қашғарияның түкпір аудандарына саяхатқа алып барғандығын айтады [13, 128 б.].

Шығыстүркістандық тарихшылардың айтуынша, осыдан кейін Осман мемлекеті Қашғарға қомақты әскери көмек беру шешімін қабылдайды. Османлылардың бұл әрекетін зерттеушілер, біріншіден – Ресей империясының Йақұб-бек жаңадан құрған жас Жетішар мемлекеті жөніндегі мәселеде айқын ұстанымда болмағандығынан, екіншіден – жаңадан құрылған жас мемлекетті пайдалану арқылы Ресей империясының Осман империясының ықпалындағы Орта Азия хандықтарын күштеп басып алу әрекетіне тосқауыл қоюға тырысуна байланысты, деп түсіндіреді. Түрк сұлтаны Қашғар билеушісіне 500 дана Құран кітап жібереді. Саййид Йақұб хан Төремен бірге Шығыс Түркістанға бірнеше осман офицерлерін әскери нұсқаушы ретінде келеді. Сонымен қатар, көп мөлшерде қару-жарақтар, з артиллериялық зеңбіректер және зеңбірек жасайтын ұсталар жөнелтіледі.

Кейбір деректер түрік сұлтаны тағы да Йақұб-бекке айрықша өкілеттілікке ие елші Мұрат Әпендіні аттандырып, оған Түркістан билеушісін Осман сарайының қорғауындағы тәуелсіз патша ретіндегі мәртебесін растайтын арнайы пәрменді табыстауды жүктегенін, айтады.

Осы пәрмен арқылы Йақұб-бекке Әмір ул-Муминин құрметті лауазымы және халифа атымен ақша соғуға құқық беріледі [4, 100 б.]. Алайда сұлтан ешқандай қаржылық көмек ұсынбайды.

Осман елшілігі 1873 жылы Қашғарда үлкен құрметпен қарсы алынып, келу құрметіне жүз зеңбіректен оқ атылады.

Елшілер Йақұб-бекке Круппада құйылған 6 зеңбірек, ескі үлгідегі 1000 мылтық, жаңа үлгідегі 200 мылтық, сонымен қатар оқ-дәрі, өндіріс құралдары және қару жасау үшін қажетті жабдықтар жеткізеді. 4 адамнан тұратын (инженерлік әскер офицері Али Казем Бей, жаяу әскери полковник Мехмед Юсуф Бей, атты әскер офицері Черкес Юсуф Бей және

артиллерия офицері Исмаил Хаккы Бей) әскери нұсқаушыларды және тағы да 4 отставкадағы офицерді жібереді. Осы күннен бастап, өзін Йақұб хан деп атай бастайды. Өз теңгесін соғып, өзіне тиесілі аймаққа Абдулазиз сұлтан атына құтпа айтқызады, өз туы алдына осман туын ілдірді. Осман офицерлері қашғар әскерін оқытуға кіріседі [14, 93б.].

Сонымен қатар, Абдулазиз Йақұб-бекке төмендегідей хат жібереді. Осман империясының іс қағаздары сақталған Премьер министр кабинеті Османлы мұражайының фондында сақталып тұрған бұл хатты ресейлік зерттеуші А.Д. Васильев ғылыми айналымға түсіреді: «Сіздің Қашғардағы үкіметіңіздің құрылған алғашқы күндерінен бізге қатысты көрсетіп келе жатқан достық пейіліңіз жайлы естіп сізге риза болдық. Менің атыма ақша соғып, құтпа оқығаныңызды да естідім. Сондықтан да мен сізді мақтан тұтамын және Сізге деген үлкен құрметімді білдіремін. Мен мұның бәрін сіздің туысқаныңыз, сарайдағы жақсы елші Саййид Йақұб ханның ауызынан естідім.

Маған белгілі жайт, Сіз өз мұрагеріңіздің үлкен ұлыңыз болуын сұрап, менің рұқсатымды алғыңыз келеді екен. Сіздің қатынасыңыз бен достығыңыз жақсы сезімдер мен Сізге деген біздің достығымызды арттырды және Сіздің өкіметке Орта Азия мұсылмандарының бағынуы Сіздің еңбегіңіз екендігін мақтанышпен атап өттік. Менің ықыласымның үлгісі ретінде Сізге Санджак-и Шерифті (Сұлтанның қасиетті туы) жіберіп отырмын. Оның формасы мен түсін Сіз өзгертпеуге тиіссіз. Сіз менің атымды жазып ақша соғуға, менің атыма құтпа оқуыңызға болады. Мен Сізге құрмет ретінде Орта Азия мұсылмандары Сізді сыйлауы үшін хат пен ту жіберемін.

Адамдар қорғаушысы болған Үкімет пен билеушілер әділеттілік пен жақсы әкімшілік көмегімен өз адамдары өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету керек. Осы шартты орындау – билеушілерге берілген қасиетті борыш. Заман өзгерген сәтте біз өмірімізге өзгерістер енгізіп, адамдарымыздың болашағын қамтамасыз етуді ойлауымыз қажет. Сондықтан да, Сіз өз адамдарыңызды осындай тәртіппен басқаруды қаласаңыз, мен сізге өз рұқсатымды беремін және сіздің мұрагеріңіз ретіндегі үлкен ұлыңызды тағайындауға жақсы тілектер жолдаймын.

Сіз тумысыңыздан меңгерген қабілеттілік пен ерік жігеріңіз маған қуаныш сыйлайды. Сіз әділеттілікпен басқаруды және өз бұқараңыздың бай да қауіпсіз өмірі үшін ісіңізді жалғастыра беруге тиіссіз.

Сіз сонымен қатар, өз еліңізде ғылымды, білімді, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығын жетілдіруге тиіссіз. Сіз елдегі байланыс жолдарын дамыту мақсатында көпірлер соғып, жолдар жасауыңыз қажет. Осы айтылғандар Сіздің елдің және адамдарыңыздың қабілеті мен қажетіне қарай кезекпен іске аса береді.

Әзірше Сіз өз бұқараңызға өркениет сәулесін және өмір игілігін әкелудесіз. Сізге өз еліңізді көршілес елдермен үздіксіз қақтығыстардан сақтауыңыз керек. Осындай кикілжіңдерде сіз өз адамдарыңыз бен өз мүлкіңізден айырылып қалуыңыз мүмкін. Мұнымен қатар сіз көрші елдермен бейбіт келісімдердің көмегі арқылы достық қатынаста болуыңыз қажет. Осылайша сіз өзге елдермен сауда қатынасын жақсартуға мүмкіндік аласыз. Бұл – бүгінгі таңдағы, болашақтағы ең жақсы және ең дұрыс өмір. Бұл – менің Сізге және Сіз бақылауға алуға тиіс сіздің бұқараға арналған пәрменім» [4, 24 б.].

Орыс әкімшілігі өтіп жатқан жағдайларға алаңдаушылық білдірді. Әлдебір Түркістан шенеунігінің мәліметінше, 1875 жылдың жаз айында «. . . Ыстамбұл мен Үндістаннан Қашғарға екі жүз шақты адам келген. Олардың бір бөлігі – елшілер, енді бірі – саудагерлер мен шеберлер және атты және жаяу әскерді оқытатын адамдар солдаттар Елшілер 2000 мылтық пен 10 зеңбірек алып келді. Ал Йақұб-бектің өзіне патша тәжі мен інжу сырып тігілген костюмді табыс етті. Шеберлер қайта жасау үшін ескі зеңбіректерді сындырып алып кетті. Сарбаздар қыстақтардан адамдар жинап, соғыс өнеріне үйрете бастады [15, 37 б.].

Түрлі уақыт кезеңдерінде Қашғарда болған орыс саяхатшы-офицерлері түрік әскери нұсқаушыларының іс-әрекетіне және олардың жергілікті әскерді оқыту нәтижелеріне

байланысты өз бағалауларын қалдырған. А.Н. Куропаткин өз жазбаларында Бұқар армиясы мен Қашғар армиясын салыстыра қарағанда, соңғысының жақсы оқып үйренгенін және дайындалғанын айтады. Дегенмен ол қашғар армиясының дайындық деңгейі еуропалық әскерден төмендеу екендігін білдіреді. Оның айтуынша, түріктер қашғар әскерінің құрылымын өзгерткен және жергілікті әскер үшін түрік жарғысын енгізген. Тағы да сол Куропаткиннің айтуынша, кейбір түріктердің ренжіп, Ыстамбұлға қайтып кеткен. Түрік шеберлерінің зеңбірек жасау зауытын құру талпыныстары сәтсіздікпен аяқталған. Түрік нұсқаушыларының бірі Мамад әпендіге иір ойықты зеңбірек құю тапсырылған. Алайда құйылған алғашқы екі зеңбірек те бірінші сынақта-ақ жарылып кеткен.

Түрік шеберлері шүріппелі мылтықтарға арналған капсюль өндіретін зауыт құрылысын бітіреді. Қашғар солдаттарының аздаған тобы түрік үлгісіндегі форма киген. Орыс саяхатшылары қолжазбаларында ағылшын жарғысымен оқып, үйренген ауғандық «қызыл сарбаздардың» – гвардияның бар екендігін атап өткен деректер кездеседі. А.Н. Куропаткин түрік нұсқаушылары басшылығымен оқып үйренген қашғарлық әскерлерге мынандай сипаттама береді: «Соңғы жылдары (1872-1877) түрік нұсқаушылары пайда болып, оқыту-үйрету ісін өз қолдарына алды. Жаңа нұсқаушылар өзімен бірге жаңа формалар әкеліп, осы арқылы істің мәні көрініс тапты. Жаңаша оқытып үйретудің мәні жаяу әскерде – мылтықпен істейтін әдіс-тәсілдер майданда шұғыл әрекеттер жасау, сап түзеп жүру; атты әскерде – майдандағы сап түзеу, жарыс, адымдап қозғалу, үш, алты қатар түзеп желу, аттан түсіру секілді әскери қимылдар арқылы айқындалды. Жаяу әскердегі шашыраңқы сап түзеу, атты әскердегі шабуылдар мен аванпастық қызмет оқыту курстарына енген жоқ. Жер жағдайын пайдалана үйрену жөнінде немесе жиынтық эволюция бойынша ештеңе айтылып, ескерілмеді» [16, 180 б.]. Сонымен бірге Қашғарда болған Куропаткин және басқа да орыс офицерлері де осы кезеңде Осман империясынан Үндістан аумағы арқылы Қашғарға заманауи қарулардың – мылтықтар, зеңбіректер мен оқ-дәрігерлердің үлкен көлемді партиялары келіп тұрғандығын растайды. Дегенмен, қарулар мен зеңбірек механизмдерінің көпшілігінен ақаулар шығып, жарамсыз темірлерге айналып қала берді [16, 161 б.].

Сонымен, Осман империясымен Жетішар хандығы ара-қатынастарының алғашқы кезеңі аяқталады. Йақұб-бек Түрік сұлтандығы сияқты ірі мемлекеттің қорғауына қуанса, Абдул Азиз хан болса, Жетішарды Ресей патшалығына қарсы қойғанына масаттанады. Шынымен, біршама уақыт өткен соң, Йақұб-бек орыстармен байланысын бірден бұзып, арақатынасын өзгертеді. Жағдайдың осы бағытта дамуына, Осман сұлтандығының одақтасы Йақұб-бекті өзіне қаратуға тырысқан ағылшын үкіметінің ықпалы болды. Олар өз кезегінде, Орталық Азиядағы әсерін күшейту мақсатында Түрк сұлтандығын пайдаланып, Жетішармен жақындасады.

1873 жылы Түркі-Жетішар арақатынастарының екінші кезеңі басталады. Осы жылдың көктем айларында Йақұб-бектің бұйрығымен жолға шыққан Саййид Йақұб хан алғаш Үндістандағы Британ үкіметінің өкілдерімен кездеседі, кейін Ыстамбұлға аттанады. Өкінішке қарай, Саййид Йақұб ханның осы саяхаты туралы «Тарих-и амнийада» мүлдем айтылмайды. Бұл саяхаттың негізгі мақсаты екі мемлекет арасындағы арақатынастарды одан әрі нығайту және Жетішардың қауіпсіздігі үшін әскери көмек сұрау болып табылатын.

Абдул Азиз хан Қашғардан келген өкілді қабылдап, олардың талаптарын орындауға уәде етеді. Бірақ өзі Орыс-Түрік соғысының алдындағы өте ауыр жағдайда болғандықтан, Жетішарға көп көмек көрсете алмайды. Біраз қару-жарақ және бірнеше әскери кеңесші жіберумен шектеледі. 1875 жылы Йақұб-бектің қашғарлық өкілі Ыстанбұлға қайта келді. Ол сұлтаннан сыйлық есебінде ту және алтын жіппен сырылып тігілген жамылғы алды. Сонымен қатар, 1000 мылтық, Қашғар билеушісінің бірінші ұлына 2-дәрежелі Меджидие ордені, екінші ұлына 3-дәрежелі Меджидие табыс етілді [4, 25 б.].

1864 – 1877 жж аралығында Ресей империясының Осман империясындағы елшісі қызметін атқарған Н.П. Игнатъевтың айтуына қарағанда, сұлтанның Йақұб-бек елшілерімен қоштасу алдындағы ресми қабылдауы қысқа болған. Хаттамалық ресми сөздерден кейін Абдулазиз елшіге Йақұб-бектің барлық көршілермен тату келісімде болуын тапсырған. Қашғар елшісі Саййид Йақұб хан Сұлтандың бұл әрекетіне таңданысын жасыра алмай, соншалықты алыстан келгендігіне қарамай, айтарлықтай нәтижеге қол жеткізе алмағанына өкінгенін білдірген.

Саййид Йақұб хан заманауи қару-жарақ және оқ-дәрі алудың басқа да жолдарын іздейді. Ол ағылшын және түрік саудагерлерімен келісім жасап, Жетішар әскеріне керекті қару-жарақтарды сатып алуды көздейді. Ыстамбұлда есімі белгісіз саудагерден 12000 (он екі мың) дана мылтық сатып алуға келісім жасасып, оны тек 6000 (алты мың) данасына ғана ақшасы жетіп, қалғандарына кейін алатын болып, Қарақұрым тауларынан өтіп, Кашмир арқылы Қашғарға қайтады. Қалған 6000 дана мылтықты сатып алу үшін Йақұб-бек ақша жинап, Ысмайыл атты адамды жібереді [6, 171 б.]

Авторы беймәлім шығыстүркістандық тарихшының еңбегінде: «Түрік сұлтаны Абдул Азиз хан Жетішарға мылтық және оқ-дәрілерден басқа тағы 6 зеңбірек сыйға тартты және қару-жарақ, зеңбірек жасайтын шеберлерді жіберді» - делінеді [12, 156-157 бб.]. Бұл мәліметті орыс зерттеушісі А.Н. Куропаткин де растайды. Ол 1876 жылы Түркістан генерал-губернаторы Кауфманның өкілі ретінде Қашғарға барған кезде, Йақұб-бек армиясында 6 зеңбіректен тұратын бір батареяның бар екендігін анықтайды [16, 171 б.].

Түрік армиясынан демалысқа шыққан әскерлер Жетішарға жіберіледі. Олардың анық саны бізге мәлім емес. Тек сол әскери кеңесшілер қатарында Қашғарияға келген Заман-бектің, Йақұб-бек жеңіліс тапқан соң Орта Азия аумағына өтіп, Түркістан генерал-губернаторының аудармашысы қызметіне кіргендігін көреміз [14, 93-94 бб.].

Сұлтан Абдулазиз 1876 жылдың 4 маусымында өлтірілді. Оның өлімінен соң тақ Абдулхамид сұлтанға (1876-1909) өтті. Йақұб-бек Ыстамбұлға арнайы елші аттандырды Саййид Йақұб хан Төре барлық мұсылмандардың рухани басшысы ретінде жаңа сұлтан ұлықтығын таныған және сыйлықтарға разылығын білдірген хатты алып Ыстамбұлға жетеді [4, 25 б.].

Осы кезеңде Осман мемлекеті жалпы экономикалық және әскери саяси қуатының әлсіздігіне байланысты Жетішар хандығының тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуына көмек көрсете алмайды.

Дегенмен, Осман империясы Йақұб-бекке дипломатиялық көмектер беруге тырысады. 1876 жылы Қашғар елшісі Саййид Йақұб хан Төре алдымен қосымша қару-жарақ жеткізу жөнінде өтініш білдіріп, Ыстанбұлға келді, кейін Санкт-Петербургке барып, Ресеймен достық қатынас ортануға ұмтылыс жасайды және Йақұб-бек мемлекетінің Ресейге ешқандай қауіп тудырып тұрмағандығына патша әкімшілігінің көзін жеткізуге тырысады. Түрік тарихшыларының хабарламаларына сәйкес Саййид Йақұб хан Төренің Ресейге жасаған сапары сәтті болған.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XIX ғасырдың екінші жартысында Шығыс Түркістанда өмір сүріп, шығармашылықпен айналысқан жергілікті тарихшылардың еңбектерінде Жетішар мемлекеті мен Осман сұлтандығы ортасындағы байланыстарға ерекше мән беріп, жан жақты сипаттаған және оған қатысты оқиғаларды зор ықыласпен баяндайды. Ғасырлар бойы бір-біріне үлкен сенім және үміт артқан діні бір, тілі бір түркі тілді халықтардың бірлігі тарихшылар еңбектерінде де өз көрінісін тапқан.

Әдебиет:

1. Султанов Т.И. Зерцало минувших дней. Историческая книга в культуре Средней Азии в XV-XIX вв. – СПб.: Изд-во СПб университета, 2005. – 302 с.
2. Мұса Сайрамы. Тарих-и амнийа // Рукопись Санкт-Петербургского филиала ИВ РАН. С. 335
3. Байкова Н.Б. Англо-Кашгарский торговый договор 1874 года // Краткие сообщения Ин-та востоковедения. – М., 1952. - Вып. 4. – С. 52-55.
4. Васильев А.Д. Взаимоотношения государства Якуб-бека Кашгарского с Османской империей в 70-х гг. XIX века // Вестник ВЭГУ. – Уфа: Изд-во «Восточный университет», 2006. –Ч.1. – С. 20-29.
5. Zarcone Thierry. Political Sufism and the emirate of Kashgaria (End of the 19th Century): the Role of the Ambassador Ya'qub xan tura // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th the Early 20th Centuries. Herausgegeben von Michael Kemper, Anke von Kugelgen, Dmitriy Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996. P. 154-165.
6. Мұса Сайрамы. Тарих-и амнийа. – Үрүмчи: Милләтләр нәшрияти, 1989. – 434 б.
7. Мұса Сайрамы. Тарих-и хамиди. – Үрүмші: Милләтләр нәшрияти, 1986.– 775 б.
8. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). – Алма-Ата: Наука, 1991. – 238 с.
9. «Журнал политических и военных событий на границе Семиреченской боласти с бывшим Западным Китаем за ноябрь месяц 1869 г.» фонд 44. Семиреченское областное правление // ЦГА РК. Оп.1. Д.5649. Л. 23-24 об.
10. Хидояттов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. – Ташкент: Фан, 1969. – 456 с.
11. Тухтиев И. Нумизматические материалы как источник по истории Восточного Туркестана (XVIII – нач. XX вв.): автореф. ... канд.ист.наук. – Ташкент, 1989. – 25 с.
12. Тихонов Д.И. Уйгурские исторические рукописи конца XIX и начала XX в. // Уч. Зап. Ин-та востоковедения. - М.–Л., 1954. - Т. 9. – С. 146-174.
13. Гаврилов М.Ф. Страничка из истории Якуб-бека Бадаулета – Правителя Кашгарии // Сборник В.В. Бартольд. – Ташкент, 1927. – С. 125-132.
14. Камалов А.К. Миграция населения Кашгарии в Ферганскую долину после падения Кашгарского эмирата в конце XIX в. // Уйгуроведение в Казахстане: традиция и новация: Материалы межд. конф. – Алматы: Изд.дом «Наш мир», 2006. – С. 89-101.
15. Saray M. Rus isgali Devrinde Osmanli Devleti ile Turkstan Hanliklari Arasindaki Siyasi munasibetler (1775–1875). – Ankara, 1994. – 112 в. (in Turkish)
16. Куропаткин А.Н. Кашгария. Историко-географический очерк страны. – СПб.: Издание Императорского РГО, 1879. – 435 с.

References:

1. Sultanow T.I. Zërcalo minuwshix dnëy. Istorichëskaya kniga w kul'turë Srëdnëy Azii w XV-XIX ww. [Mirror of days gone by. Historical book in the culture of Central Asia in the XV-XIX centuries] – SPb.: Izd-wo SPb uniwersitëta, 2005. – 302 s. (in russ.)
2. Мұса Сайрамы. Тарих-и амнийа // Rukopis' Sankt-Pëtërburgskogo filiala IW RAN. [Tarikh-i amniya] S. 335 (in russ.)
3. Baykowa N.B. Anglo-Kashgarskiy torgowiy dogowor 1874 goda // Kratkië soobshëniya In-ta wostokowëdëniya. [Anglo-Kashgar Trade Treaty of 1874]– М., 1952. - Wip. 4. – S. 52-55. (in russ.)
4. Wasil'ëw A.D. Wzaimootnoshëniya gosudarstwa Yakub-bëka Kashgarskogo s Osmanskoy impëriëy w 70-x gg. XIX wëka [Relations between the state of Yakub Beg of Kashgar and the Ottoman Empire in the 70s. 19th century] // Wëstnik WËGU. – Ufa: Izd-wo «Wostochniy uniwersitët», 2006. –Ch.1. – S. 20-29. (in russ.)

5. Zarcone Thierry. Political Sufism and the emirate of Kashgaria (End of the 19th Century): the Role of the Ambassador Ya'qub xan tura // Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th the Early 20th Centuries. Herausgegeben von Michael Kemper, Anke von Kugelgen, Dmitriy Yermakov. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996. P. 154-165.
6. Мұса Сайрамі. Тарих-и амния. [Тарих-и амнийа] – Ürümchi: Milletler neshriyati, 1989. – 434 b. (in Uyghur)
7. Мұса Сайрамі. Тарих-и хамиді. [Тарих-и амнийа] – Ürümshi: Milletler neshriyati, 1986.– 775 b. (in Uyghur)
8. Moisëw W.A. Dzhungarskoë xanstwo i kazaxi (XVII–XVIII ww.). [Dzungar Khanate and Kazakhs (XVII–XVIII centuries)] – Alma-Ata: Nauka, 1991. – 238 s. (in russ.)
9. «Zhurnal politichëskix i woënnix sobitiy na granicë Sëmirëchënskoy bolasti s biwshim Zapadnim Kitaëm za noyabr' mësyac 1869 g.» [Journal of political and military events on the border of the Semirechensk region with former Western China for the month of November 1869] fond 44. Sëmirëchënskoë oblastnoë prawlënië // CGA RK. Op.1. D.5649. L. 23-24 ob.
10. Xidoyatow G.A. Iz istorii anglo-russkix otnoshëniy w Srëdnëy Azii w koncë XIX w. [From the history of Anglo-Russian relations in Central Asia at the end of the 19th century.] – Tashkënt: Fan, 1969. – 456 s. (in russ.)
11. Tuxtiëw I. Numizmatichëskië matëriali kak istochnik po istorii Wostochnogo Turkëstana (XVIII – nach. XX ww.). [Numismatic materials as a source on the history of East Turkestan (XVIII – early XX centuries.): awtorëf. ... kand.ist.nauk. – Tashkënt, 1989. – 25 s. (in russ.)
12. Tixonow D.I. Uygurskië istorichëskië rukopisi konca XIX i nachala XX w. [Uighur historical manuscripts of the late XIX and early XX centuries.] // Uch. Zap. In-ta wostokowëdëniya. - M.–L., 1954. - T. 9. – S. 146-174. (in russ.)
13. Gawrilow M.F. Stranichka iz istorii Yakub-bëka Badaulëta – Prawitëlya Kashgarii [A page from the history of Yakub bek Badaulet, the Ruler of Kashgaria] // Sbornik W.W. Bartol'du. – Tashkënt, 1927. – S. 125-132. (in russ.)
14. Kamalow A.K. Migraciya nasëlëniya Kashgarii w Fërganskuyu dolinu poslä padëniya Kashgarskogo ëmirata w koncë XIX w. [Migration of the population of Kashgaria to the Ferghana Valley after the fall of the Kashgar Emirate at the end of the XIX century] // Uygurowëdënië w Kazaxstanë: tradiciya i nowaciya: Matëriali mëzhd. konf. – Almati: Izd.dom «Nash mir», 2006. – S. 89-101. (in russ.)
15. Saray M. Rus isgali Devrinde Osmanli Devleti ile Turkstan Hanliklari Arasindaki Siyasi munasibetler (1775–1875). – Ankara, 1994. – 112 w.
16. Kuropatkin A.N. Kashgariya. Istoriko-gëografichëskiy ochërk strani. [Kashgaria. Historical and geographical sketch of the country.] – SPb.: Izdanië Impëratskogo RGO, 1879. – 435 s. (in russ.)

Каримова З.К.

Университет «Туран», Алматы, Казахстан,

E-mail: vostok_karimova@mail.ru

ТЮРКСКИЕ ИСТОЧНИКИ О ПРОТЕКТОРАТЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В КАШГАРИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX ВЕКА)

Аннотация. В статье на основе сведений трудов восточнотуркестанских историков рассматриваются взаимоотношения Османской империи с государством Йакуб-бека, возникшего в Кашгарии во второй половине XIX века. Целью исследования является углубленное изучение и проведение источниковедческого, текстового анализа сведений восточнотуркистанских историков, которые содержат важные и ценные информации о

связях Османской империи с Кашгарией и соседними с ней регионами Центральной Азии (Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан и др.). Исследование основано на выводах, сформированных в ходе сравнительного анализа информации тюркских письменных источников с архивными материалами, а также данными специальной научной литературы. В ходе подготовки статьи, для определения полноты и достоверности приведенных сведений также, были использованы сравнительно-сопоставительный, сравнительно-исторический и проблемно-хронологический метод, методы анализа, сбора, обобщения информации. Данная методика была использована при сравнении важных документов по делопроизводству Османской и Российской империи исследуемого периода, хранящиеся в архивах и фондах различных стран, со сведениями местных восточнотуркестанских историков. Следует отметить, что отношения между двумя государствами развивались в контексте политики «Большой игры» великих держав в отношении Центральной Азии.

Словом, в трудах местных восточнотуркестанских историков, дается обширная информация по событиям связанным с взаимоотношениями Йетышарского государства (государства Яакуб-бека) и Османского султаната. Авторы описывают эти события с большим воодушевлением и энтузиазмом. Единство тюркоязычных народов, веками питавших друг друга огромной верой и надеждой, нашло свое отражение и в трудах восточнотуркестанских историков.

Ключевые слова: источник, тюркские источники, Центральная Азия, Османская империя, государство Йетышар, взаимоотношения, история.

Karimova Z.K.

«Turan» University, Almaty, Kazakhstan,

E-mail: vostok_karimova@mail.ru

TURKIC SOURCES ABOUT THE PROTECTORATE OF THE OTTOMAN EMPIRE IN KASHGARIA (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY)

Abstract. The article, based on information from the works of East Turkestan historians, examines the relationship of the Ottoman Empire with the state of Yakup Beg, which arose in Kashgaria in the second half of the 19th century. The purpose of the study is to conduct an in-depth study and conduct a source study, textual analysis of information from East Turkistan historians, which contain important and valuable information about the connections of the Ottoman Empire with Kashgaria and its neighbouring regions of Central Asia (Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, etc.). The study is based on conclusions formed during a comparative analysis of information from Turkic written sources with archival materials and data from unique scientific literature. In the course of preparing the article, to determine the completeness and reliability of the information provided, comparative-contrastive, comparative-historical and problem-chronological methods, methods of analysis, collection, and synthesis of information were also used. This technique was used to compare essential documents on the records management of the Ottoman and Russian Empires of the period under study, stored in the archives and funds of various countries, with information from local East Turkestan historians. It should be noted that relations between the two states developed in the context of the “Great Game” policy of the great powers towards Central Asia.

The works of local East Turkestan historians provide extensive information on events related to the relationship between the Zhetyshar state (the state of Yakup-bek) and the Ottoman Sultanate. The authors describe these events with tremendous verve and enthusiasm. The unity of the Turkic-speaking peoples, who for centuries nourished each other with great faith and hope, is reflected in the works of historians.

Key words: source, Turkic sources, Central Asia, Ottoman Empire, Zhetyshar state, relationships, history.

Автор туралы мәлімет:

Кәрімова Зүльфиям Кәрімқызы, т.ғ.к., «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведение об авторе:

Каримова Зүльфиям Каримовна, к.и.н., Университет «Туран», Алматы, Казахстан, Алматы, Казахстан.

Information about author:

Karimova Zulfiyam Karimovna, Candidate of Historical Sciences, «Turan» University, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 30 желтоқсан 2023 жыл
Қабылданды 25 ақпан 2024 жыл*